Armenian Church Library
http://hygradaran.weebly.com

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ԱՆՄԵՌ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ԸՆԹԱՑՔԸ

Հայոց ցեղասպանությունը մեր նորագույն պատմության առանցքն է կազմում, որի շուրջ են պտտվում հայ ժողովրդի պատմության հետագա գրեթե բոլոր կարևոր իրադարձությունները: Այդ աննախադեպ ոճրագործությունը կազմակերպեցին թուրքական երեք հակոտնյա վարչակարգեր՝ սուլթան Աբդուլ Համիդը, երիտթուրքերը, քեմալականները, որոնք իրար էին ժառանգում հայասպանության գործը: Այդ հանցագործ քաղաքականության բարձրակետը հանդիսացավ 1915-1916 թթ. Մեծ եղեռնը:

Ցեղասպանությունը մեր ժողովրդին պատճառեց մարդկային, տարածքային ու մշակութային անդարմանելի կորուստներ, սոցիալական ու հոգեբանական խոր ազդեցություն գործեց հայ ժողովրդի կյանքի ամենատարբեր բնագավառների վրա: Այն անմիջական ու հեռավոր հետևանքներ է թողել մեր ազգի կենսագործունեության, հոգեկերտվածքի ու բնավորության, սերունդների հետագա ողջ սոցիալական գործունեության, նրա իղձերի ու ձգտումների վրա:

Իսկ ի՞նչ է ցեղասպանությունը: Դա միջազգային հանցագործություն է, որի նպատակն է որևէ ազգային, էթնիկական, ռասայական, կրոնական խմբի լիակատար կամ մասնակի ոչնչացումը: **Ցեղասպանություն** կամ **գենոցիդ** տերմինն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է մտցրել լեհ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինը (ծագումով հրեա): Նա ցեղասպանություն ասելով՝ հասկանում էր հայերի կոտորածը Թուրքիայում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ապա հրեաների ոչնչացումը գերմանական ֆաշիստների կողմից Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին[1]:

1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ն ընդունեց «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիա»[2]: Այն միջազգային իրավունքի տեսանկյունից ցեղասպանությունը բնորոշող և դրա համար պատիժ սահմանող փաստաթուղթ է: Կոնվենցիան ցեղասպանությունը բնորոշում է՝ ելնելով այդ երևույթի էությունից ու նպատակներից և ոչ թե գործողության չափերից կամ զոհերի թվից: Ցեղասպանություն են համարվում այն գործողությունները, որոնք կատարվում են որևէ ազգի, ցեղային կամ կրոնական խմբի լիակատար կամ մասնակի ոչն-

---

[1] Ð³ÛÏ³Ï³Ý Ñ³ñó Ñ³Ýñ³·Çï³ñ³Ý, ºñ¨³Ý, 1996, ¿ç 448:

[2] Международные акты о правах человека. Сборник документов. Сост. д.ю.н., проф. В. А. Карташкин, д.ю.н., проф. Е. А. Лукашева. Москва, 2002, ст. 518-521.

Armenian Church Library
http://hygradaran.weebly.com

չացման մտադրությամբ: Հինգ կետերով թվարկվում են այն գործողությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը համարվում է ցեղասպանության ակտ. 1. Խմբի անդամների սպանությունը, 2. նրանց մարմնական լուրջ վնասվածք կամ մտավոր խանգարում պատճառելը, 3. խմբի համար այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումը, որոնց նպատակն է այդ խմբի լիակատար կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացումը, 4. խմբի ներսում ծննդաբերության կանխմանն ուղղված միջոցառումները, 5. երեխաների հանձնումը մարդկային մի խմբից մյուսին:

Օսմանյան կայսրությունում 1878-1922 թթ. տեղի են ունեցել բոլոր 5 կետերում նշված գործողությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հայոց ցեղասպանությունն իրականացվել է ավելի քան չորս տասնամյակների ընթացքում և եղել է թուրքական իշխանությունների պետական քաղաքականությունը: Այն իր գործադրման բնույթով ու եղանակներով կարելի է բաժանել երեք փուլերի.

1. Առաջին շրջանը ընդգրկում է 1878-1914 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանը: Այն համընկնում է Աբդուլ Համիդի իշխանության տարիներին և երիտթուրքերի կառավարման սկզբնական շրջանին: Այս փուլում խոշոր զանգվածային ջարդեր տեղի ունեցան 1894-1896 թթ. և 1909 թ.: Հայերի կոտորածներն իրականացվեցին առանց բռնագաղթի, տեղերում: Դա հնարավորություն էր տալիս որոշ չափով դիմադրել ջարդարարներին, և այն չվերածվեց համընդհանուր բնաջնջման: Միաժամանակ այնպիսի պայմաններ ստեղծվեցին, որոնք հայերին ստիպում էին արտագաղթել հայրենիքից:

2. Ամենաողբերգականն ու զարհուրելին 1915-1916 թթ. տեղի ունեցած Մեծ եղեռնն էր: Օգտվելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից՝ երիտթուրքերի կառավարությունը նախապատրաստեց ու իրականացրեց հայերի զանգվածային տեղահանությունն ու ոչնչացումը: Դա Հայոց ցեղասպանության բարձրակետն էր, որի հետևանքով թուրքերը հասան տասնամյակներ շարունակ հետապնդած իրենց գլխավոր նպատակին՝ ամբողջությամբ հայազրկեցին Արևմտյան Հայաստանը:

3. Երրորդ փուլն ընդգրկում է 1917-1922 թթ. ընկած ժամանակաշրջանը: Այդ տարիներին թուրքերը շարունակեցին ոչնչացնել Մեծ եղեռնից ինչ-ինչ ճանապարհներով փրկված և Թուրքիայում մնացած հայության բեկորները: Միաժամանակ, կոտորածները դուրս եկան Օսմանյան կայսրության սահմաններից և իրենց մեջ ընդգրկեցին Անդրկովկասը: Վերջին գործողությունն իրականացվում էր հիմնականում թուրքական կանոնավոր բանակի և ադրբեջանական հրոսակախմբերի կողմից:

Քառասուն տարուց ավելի պետականորեն կիրառված հայերի ցեղասպանության քաղաքականությունն իրականացրին թուրքական երեք վարչակարգեր՝ համիդյան, երիտթուրքական ու քեմալական: Դա խոսում է այն մասին, որ Հայոց ցեղասպանությունը թուրքերի ազգային-պետական քաղաքականության հիմքում էր դրված տասնամյակներ շարունակ: Դրա վառ վկայությունն է 1915 թ. օգոստոսի 31-ին Թալեաթի արած խոստովանությունը, որ Հայկական հարցը լուծելու տեսակետով երեք ամսում ինքն ավելի շատ գործ կատարեց, քան Աբդուլ Համիդը երեսուն

Armenian Church Library
http://hygradaran.weebly.com

տարում[3]:

Հայոց ցեղասպանությունը իրականացվեց մի շարք քաղաքական ու տնտեսական պատճառներով, որով թուրքերը փորձում էին լուծել ազգայնական, ռասիստական ու ծավալապաշտական որոշ խնդիրներ:

1878 թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով միջազգային դիվանագիտության առարկա դարձավ Հայկական հարցը: Այն առաջ քաշվեց արևմտահայերին հովանավորելու և օգնելու նպատակով, սակայն նրանց համար դարձավ նոր արհավիրք: Տերությունները նրա մասին հիշում էին, երբ անհրաժեշտ էր լինում ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա և որևէ օգուտ կորզել: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը զիջումներ կատարելով և չեզոքացնելով տերություններին՝ սկսեց իրականացնել արևմտահայերի պարբերական ու զանգվածային ջարդեր, որպեսզի հայերին ոչնչացնելով լուծի Հայկական հարցը:

1879 թ. մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան սուլթան Համիդին ուղարկած նամակում գրում էր. «Պետական իրավունքը պահանջում է, որ անհետացնենք ամեն մի կասկածելի տարր, որպեսզի ապագան ապահովենք. ուրեմն այդ հայ կոչված ազգը պետք է վերացնենք, անհետացնենք, ճզմենք: Այդ բանը գլուխ բերելու համար մեզ ոչ մի բան չի պակասում. պատրաստի ունենք ամեն գործիք՝ քուրդ, չերքեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամեն ինչ. կրոնական պատերազմ կհայտարարենք, և դա հեշտ պատերազմ կլինի այնպիսի մի ազգի դեմ, որը ո՛չ զենք ունի, ո՛չ զինվորություն և ո՛չ պաշտպան: ... Եվ եթե այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և քրիստոնյա Եվրոպան Տաճկական Ասիայում կրոնակից փնտրի ու չգտնի, մեզ հանգիստ կթողնի, և այն ժամանակ մենք կզբաղվենք ներքին գործերով ու բարենորոգումներով»[4]:

Թուրքերը տնտեսական, քաղաքական, ազգային և կրոնական ճնշումների միջոցով խթանում էին հայերի արտագաղթը, պարբերաբար կրկնվող կոտորածներով փոքրացնում էին նրանց թիվը, բայց դա բավարար չէր Արևմտյան Հայաստանում հայերին փոքրամասնություն դարձնելու համար: Որոշվեց զանգվածաբար մահմեդական տարրեր բնակեցել Հայաստանում: Ներգաղթած մահմեդականներին՝ մուհաջիրներին, իշխանությունները տվեցին զենք, իսկ ապրուստի միջոցներ չհատկացրին, և նրանք պետք է կա՛մ սովամահ լինեին, կա՛մ ապրեին հայերին թալանելու և կոտորելու միջոցով: Մուհաջիրները հայերից գրավեցին նրանց բնակավայրերը, տիրացան լավագույն վարելահողերին, անշարժ և շարժական գույքին, սպանվեցին հազարավոր հայեր, հարյուրավոր գյուղեր անցան այդ զինված հրոսակների ձեռքը: 1878-1904 թթ. Արևմտյան Հայաստանում բնակեցվեցին 850.000 մուհաջիրներ[5]: Մահմեդականների ներգաղթը փոխեց Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական վիճակը, սակայն չկարողացավ հայերին դարձնել փոքրամասնություն:

---

[3] **ØûñÏÁÝÃ³áõ Ð**., ²Ù»ñÇÏ»³Ý ¹»ëå³Ý Ùñ. ØûñÏÁÝÃ³áõÇ ÛÇß³ï³ÏÝ»ñÁ »õ Ñ³ÛÏ³Ï³Ý »Õ»éÝÇ ·³ÕïÝÇùÝ»ñÁ, Ã³ñ·Ù³ÝÇã ºÝáíù ²ñÙ¿Ý, Î.ãáÉÇë, 1919, ¿ç 284:

[4] **äáÕáëÛ³Ý ê., äáÕáëÛ³Ý Î**., Ð³ÛÏ³Ï³Ý Ñ³ñóÇ ¨ Ñ³Ûáó ó»Õ³ëå³ÝáõÃÛ³Ý å³ïÙáõÃÛáõÝ, Ñ. 1, ºñ¨³Ý, 2000, ¿ç 165:

[5] ÜáõÛÝ ï»ÕáõÙ, ¿ç 88:

Հայ ժողովրդի գլխին եկած դժբախտություններին գումարվում էին խաշնարած և զինված քրդերի չդադարող հարստահարումները: Մուհաջիրներն ու քրդերը թուրքական իշխանությունների ձեռքին գործիք էին՝ իրենց հայաջինջ քաղաքականությունն իրականացնելու համար:

Արևմտյան Հայաստանում ամեն օր տեղի էին ունենում անպատիժ սպանություններ, թալան, բռնություններ: Հայերի համար ստեղծվեցին դժոխային պայմաններ: Օրինակ, եթե Բիթլիսի նահանգում 1878 թ. ապրում էր 250.000 հայ, ապա դարավերջին՝ 180.000[6]: Փաստորեն, մշտական կոտորածների ու արտագաղթի հետևանքով հայերի թիվը ոչ միայն չէր ավելացել, այլ նույնիսկ պակասել էր 70.000-ով:

Ցեղասպանության գործոններից էր նաև Համիդի կողմից պաշտոնական դոկտրինա հռչակված պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը, որը նախատեսում էր Օսմանյան կայսրության շուրջը համախմբել մահմեդականներով բնակեցված բոլոր երկրները: Դեպի արևելք ընդարձակվելուն և մյուս մահմեդական ժողովուրդներին միանալու համար անհրաժեշտ էր վերացնել «հայկական սեպը», միաժամանակ մահմեդական մոլեռանդությամբ վարակված հետադիմական ամբոխը արագորեն էր արձագանքում քրիստոնյա հայերին բնաջնջելու սուլթանի հրահանգներին:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը 1894-1896 թթ. կազմակերպեց հայերի զանգվածային կոտորածներ: Այդ դիվային ծրագրի գործադրման համար սուլթանն օգտագործեց քրդերի և թուրքերի կրոնական մոլեռանդությունն ու թալանչիական բնազդները: Դրան նպաստում էր մահմեդականների մոտ դարերի ընթացքում ձևավորված այն համոզմունքը, որ իրավունք ունեն անպատիժ ձևով սպանել ու թալանել հայերին:

Հետամնաց ամբոխներին գրգռելու գործին լծվեց պետական մեքենան: Դա կազմակերպված ձևով ցեղասպանություն իրականացնելու թուրքերի առաջին փորձն էր: Կոտորածներն ընթանում էին կազմակերպված և նախապես մշակված ծրագրով: Դրանք սկըսվում էին փողի ազդանշանով, ավարտվում հանդիսավոր ծիսակատարությամբ՝ մոլլաները միևարեթների բարձունքից ալլահի շնորհակալությունն էին հղում ջարդարարներին: Դրանից վայրագ ամբոխն ավելի էր ոգեշնչվում, որովհետև կատարում էր սուլթանի կամքը և միաժամանակ տիրում էր հարուստ ավարի:

Կոտորածներից հետո Արևմտյան Հայաստան այցելած դոկտոր Յ. Լեփսիուսը գրում է. «Արդեն մի քանի տարի էր, ինչ հայկական ջարդերը նախապես պլանավորվում էին և մանրազնին կազմակերպվում»[7]:

Ջարդերը տեղի էին ունենում ամենաբարբարոս ձևերով, առանց սեռի ու տարիքի խտրության: Սպանությունները կատարվում էին ամենադաժան, ամենազզրելի ու անմարդկային եղանակներով, որպիսիք երբևէ հայտնի են եղել մարդկությանը: Դրանք երևան հանեցին թուրքերի բնավորության արյունարբու, ամենաստոր, բար-

---

[6] ÜáõÛÝ ï»ÕáõÙ, ¿ç 209:

[7] **úÑ³Ýç³ÝÛ³Ý ²**., 1915 Ãí³Ï³Ý. ²ÝÑ»ñù»ÉÇ íÏ³ÛáõÃÛáõÝÝ»ñ (²íëïñÇ³Ï³Ý í³í»ñ³·ñ»ñÁ Ð³Ûáó ó»Õ³ëå³ÝáõÃÛ³Ý Ù³ëÇÝ), ºñ¨³Ý, 1997, ¿ç 30:

բարոսական կողմերը:

Անգեն հայ բնակչությունն ի վիճակի չէր դիմադրելու զինված մահմեդականներին ու թուրք զինվորներին: Կոտորածներին հետևեցին ցրտաշունչ ձմեռը, սովն ու համաճարակները, որոնք նոր զոհեր խլեցին: Սպանվեց 300.000 հայ, նույնքան էլ արտագաղթեցին Եվրոպայի, Աֆրիկայի ու Ամերիկայի տարբեր երկրներ: Մոտ 200.000 հայեր ստիպված էին ընդունել մահմեդականություն: Մոտ 100.000 երեխաներ մնացին որբ: Անօթևան և առանց ապրուստի միջոցի մնացին 500.000 մարդ: Ավերվեցին 568, իսկ մզկիթի վերածվեցին 282 եկեղեցի ու վանք[8]:

Այսպիսով, հայերի թիվն իրենց պատմական հայրենիքում բավական նվազեց, իսկ սուլթանի կազմակերպած մահմեդականների ներգաղթի հետևանքով վերջիններիս թիվն աճեց, որով փոփոխություն կրեց Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը: Չնայած դրան, հայերը դեռ շարունակում էին հարաբերական մեծամասնություն կազմել Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի բնակչության մեջ:

Սուլթան Համիդը 1894-1896 թթ. ջարդերից հետո զանգվածային կոտորածներ առժամանակ չկազմակերպեց: Սակայն նա չէր հրաժարվել Արևմտյան Հայաստանը հայազրկելու ծրագրից, այլ փոխել էր հայաթափությունն իրականացնելու եղանակը: Զանգվածային կոտորածներով աշխարհի ուշադրությունը գրավելու փոխարեն թուրքերը որդեգրեցին ամենօրյա սպանությունների, հայերի գույքն ու հողը բռնագրավելու, կյանքի համար աննըպաստ պայմաններ ստեղծելու հետևանքով արտագաղթի մղելու քաղաքականություն:

Այսպիսով, ամեն տարի հազարավոր հայեր էին սպանվում, տասնյակ հազարներով էլ արտագաղթում էին, որի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը զրկվում էր բնիկներից: Հայերի սոցիալական և տնտեսական վիճակն ուղղակի անմխիթար էր:

1904 թ. թուրքական բանակն ու քրդերը Սասունում սրի քաշեցին մոտ 8.000 հայերի: Սուլթանի նպատակն էր ամբողջությամբ հայաթափել ազատասիրական ձգտումներով հայտնի հայկական այդ երկրամասը: Սասունի կոտորածները մեծ արձագանք գտան ողջ աշխարհում: Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները քննադատեցին այդ ոճիրը, և նրանց ջանքերի շնորհիվ էր, որ ջարդերի ալիքը չտարածվեց այլ վայրերում, իսկ Սասունը չբնակեցվեց քրդերով:

Սուլթան Համիդի օրոք Օսմանյան կայսրությունը կանգնել էր կործանման եզրին: Հսկայական չափերի էր հասել արտաքին պարտքը, լայն ծավալներ ընդունեցին ազգային-ազատագրական շարժումները, երկրի վրա մեծ ազդեցություն ունեին տերությունների դեսպանները, որոնք անընդհատ միջամտում էին կայսրության ներքին գործերին, սուլթանի հետադեմ ռազմաավատատիրական վարչակարգը արգելակում էր երկրի հետագա առաջընթացին:

Այդ ամենը դժգոհություն էր առաջացնում թուրքական նորաստեղծ բուրժուազիայի մոտ: Նրանք հայտնի էին **երիտթուրքեր** անունով և ստեղծել էին «Միություն և առաջադիմություն» (Իթթիհատ վե թերաքքի) կուսակցությունը: Սուլթանական վարչակարգը տապալելու համար 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում համաձայնություն

---

[8] **äáÕáëÛ³Ý ê., äáÕáëÛ³Ý Î.**, ÝßÍ. ³ßË., ¿ç 463:

կնքեցին երիտթուրքերը, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը, հրեական, արաբական և մակեդոնական կոմիտեները:

1908 թ. հուլիսին Մակեդոնիայում Նիազի և Էնվեր բեյերի գլխավորությամբ թուրքական բանակն ապստամբեց և իրականացրեց պետական հեղաշրջում: Օսմանյան կայսրությունում հաստատվեց սահմանադրական միապետություն: Համիդի իրավունքները սահմանափակվեցին, իշխանության լծակներն անցան երիտթուրքերին: Նրանք խոստանում էին հավասար պայմաններ ստեղծել կայսրության բոլոր ժողովուրդների համար, բարելավել նրանց վիճակը: Հայերը խանդավառությամբ ընդունեցին երիտթուրքերի խոստումները, սակայն շուտով ստիպված էին մեծ հիասթափություն ապրել:

Իշխանության գալով՝ երիտթուրքերը որդեգրեցին օսմանիզմի քաղաքականությունը: Նրանք ցանկանում էին կայսրության բոլոր ժողովուրդներին ձուլել մեկ՝ օսմանյան ազգի մեջ: Հայտարարեցին, որ Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակները օսմանցիներ են և պետության առաջ հավասար են՝ առանց կրոնական ու ազգային խտրականության: Հույս ունեին, որ ժամանակի ընթացքում կստեղծվեր միասնական լեզու և մշակույթ, ինչպես Ամերիկայում: Միասնական լեզվի տակ, անշուշտ, հասկանում էին թուրքերենը:

Օսմանիզմի քաղաքականության իրական նպատակն էր ձուլել մյուս ազգերին թուրքերի հետ, վերջ տալ ազգային-ազատագրական շարժումներին և ամրապնդել կայսրությունը: Սակայն այդ քաղաքականությունն ի սկզբանե դատապարտված էր ձախողման: Կայսրության ոչ միայն քրիստոնյա ժողովուրդները, այլև մահմեդական արաբներն ունեին ազգային բարձր ինքնագիտակցություն և նրանց ձուլումը, բնականաբար, հանդիպեց լուրջ ընդդիմության: Օսմանիզմի քաղաքականությունը բացասաբար ընդունեցին նաև թուրքերն ու մյուս մահմեդականները, քանի որ դրանով վերանում էր նրանց նախկին արտոնյալ վիճակը և ոչ մահմեդականները հավասարվում էին իրենց, որը հակասում էր շարիաթի օրենքներին:

Անհաջողության մատնվելով օսմանիզմի քաղաքականության հարցում, Իթթիհատը որդեգրեց պանթուրքիզմի քաղաքականությունը: Դա ռասիստական, շովինիստական գաղափարախոսություն էր և փորձում էր ապացուցել, որ թուրքական ռասան բարձր էր կանգնած մյուս ժողովուրդներից և ստեղծված էր իշխելու համար: Մարդկային քաղաքակրթության բոլոր նվաճումները վերագրվում էին թուրքական էթնոսին[9]: Սեփական ռասայի գովերգումը ինքնանպատակ չէր, այն հիմքեր էր նախապատրաստում հետագա անհեթեթ հավակնությունների համար:

Պանթուրքիզմն իրականացվելու էր երեք փուլով. թուրքիզմ, օղուզականություն, թուրանիզմ.

1. թուրքացվելու էր Օսմանյան կայսրությունը (այն փաստորեն նախատեսում էր ոչնչացնել արևմտահայությանը),
2. միավորվելու էին օղուզ թուրքերը՝ օսմանյան թուրքերը, Հյուսիսային Պարսկաստանի ու Անդրկովկասի ազերիները և թուրքմենները (այս փու-

[9] ¼³ñ»ï³Ý¹, ØÇ³óÛ³É, ³ÝÏ³Ë Âáõñ³ÝÇ³, ºñ¨³Ý, 1993, ¿ç 53-55:

լում կա՛մ ամբողջությամբ ոչնչացվելու էին նաև արևելահայերը, կա՛մ նրանց մի մասը, և Արևելյան Հայաստանից գրավելու էին նվազագույնը Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն, Նախիջևանը, Զանգեզուրը և Ղարաբաղը, որպեսզի կապվեին Ադրբեջանի հետ),

3. վերջին փուլում միավորվելու էին բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդները:

1910-1911 թթ. Սալոնիկում տեղի ունեցած ընդհանուր ժողովների ժամանակ իթթիհատականները որդեգրեցին պանթուրքիզմի քաղաքականությունը: Կայսրության մահմեդական ժողովուրդները պետք է թուրքացվեին, իսկ քրիստոնյաները՝ ոչնչացվեին: Ապա Թուրքիային էին միացվելու Իրանական Ադրբեջանը, Կովկասը, Ղրիմը, Թաթարստանը, Միջին Ասիան, Սիբիրը, Թուրքմենստանը, Մանջուրիան և ստեղծվելու էր մեծ Թուրանը:

Այդ ծրագրի իրականացման ճանապարհին էր գտնվում Հայաստանը, և հայ ժողովուրդը դարձավ դրա առաջին զոհը: Թուրք բնակչության մեջ սկսեցին հրահրել ամենավայրենի շովինիզմ ու հայատյացություն, կոչ էին անում՝ քանի դեռ ուշ չէ, թուրքացնել Անատոլիան, իսկ հայերին ոչնչացնել: Փաստորեն, Մեծ եղեռնի գլխավոր գործոններից մեկը հանդիսացավ պանթուրքիզմի ազգայնական, ռասիստական, ծավալապաշտական գաղափարախոսությունը, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր հայ ժողովրդի դեմ:

1909 թ. ապրիլին Կիլիկիայում տեղի ունեցան հայկական կոտորածներ, որոնք խլեցին 30.000 մարդու կյանք: Դա ցեղասպանություն իրականացնելու երիտթուրքերի առաջին փորձն էր, որի նպատակն էր հայաթափել Կիլիկիան, ուր հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը:

Փաստորեն, Հայկական հարցը լուծելու հարցում երիտթուրքերը որդեգրել էին Աբդուլ Համիդի հայասպանական քաղաքականությունը: Նրանց որդեգրած թե՛ օսմանիզմի, թե՛ պանթուրքիզմի քաղաքականությունը նախատեսում էր հայերի ձուլումն ու ոչնչացումը: Կիլիկիայի կոտորածները նախերգանքն էին այն մեծ ոճիրի, որն իրականացրին երիտթուրքերը 1915-1916 թթ.:

1914 թ. օգոստոսին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Օգտվելով ամբողջ աշխարհն ընդգրկած թոհուբոհի ընձեռած հնարավորությունից, երիտթուրքերը իրականացրին Մեծ եղեռնը, որի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը լիովին հայաթափվեց: Դա Թուրքիայի մի քանի տասնամյակ վարած հայասպանական քաղաքականության շարունակությունն էր՝ ավելի մեծ ծավալներով ու ավարտուն տեսքով:

Հայկական ցեղասպանությունը Թուրքիայի պետական քաղաքականության հիմքում էր դրվել տնտեսական և քաղաքական նկատառումներով: Ըստ թուրքերի պատկերացման՝ հայերը սեպի պես խրվել էին մուսուլմանական աշխարհում, ունեին ռուսական կողմնորոշում և խանգարում էին պանիսլամական ու պանթուրքական ծրագրերի իրականացմանը: Կարևոր դեր էր խաղում նաև Հայկական հարցի միջազգայնացումը, որը հնարավորություն էր ընձեռում մեծ տերություններին միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին:

Միաժամանակ թուրքերը խանդով էին նայում ձեռներեց, գործունյա և աշխատասեր հայ ժողովրդի հաջողություններին տնտեսության ու մշակույթի ասպարեզներում: Իրենց անլիարժեքությունը գիտակցելով, թուրքերը ցանկանում էին ջարդերի միջոցով ազատվել հայերի մրցակցությունից տնտեսության մեջ, ինչպես նաև տիրել հայերի ունեցվածքին:

Հայոց ցեղասպանության իրականացման համար երիտթուրքերին անհրաժեշտ էր միջազգային հարմար պահ, ինչպիսին հանդիսացավ համաշխարհային պատերազմը: 1915 թ. փետրվարի սկզբին գումարվեց Իթթիհատի Կենտրոնական կոմիտեի արտակարգ գաղտնի նիստը: Կենտրոնական կոմիտեի քարտուղար դոկտոր Նազիմը և Բեհաեդդին Շաքիրը տեսականորեն հիմնավորեցին հայերին բնաջնջելու անհրաժեշտությունը: Բ. Շաքիրը հայտարարեց. «Մեր ազգային կալուածին մէջ միայն թուրք յառաջադիմութիւնը եւ բարգաւաճումը կրնանք արտօնել, հինէն մնացած ազգերը՝ անհարազատ եւ վնասակար խոտերը արմատախիլ ընելով մեր հողը մաքրելու ստիպուած ենք»[10]:

«Հայերի բնաջնջումը խղճի կամ մարդկային զգացումների խնդիր չէ,- նշում էր Նազիմը,- Կա՛մ կհամաձայնվեք հայերի ամբողջական և արմատական բնաջնջմանը, ապահովելով մեր ներկան ու ապագան, պատրաստելով մեր զարգացման ու հզորացման ուղին, կա՛մ մերժելով այդ ծրագիրը՝ կբռնենք քայքայման ու անհետացման ճանապարհը»[11]:

Հասկանալով, որ այդ քաղաքականությունն անհնար է զետեղել մարդկային բարոյականության շրջանակներում, Նազիմը նշեց. «Անշուշտ, բողոքի, զայրույթի ալիքը պիտի տարածվի ամեն տեղ: Ահագին անկում պիտի կրի մեր բարոյական վարկը, և դրա հետևանքով նաև մեր տնտեսական վարկը: Պետք չէ մոռանալ սակայն, որ այդ վիճակը պիտի լինի ժամանակավոր, կարճ կամ երկար, որոշ ժամանակի համար միայն ու նրանից հետո ամեն ինչ մոռացության պիտի տրվի, ու մենք պիտի կարողանանք վերադառնալ միջազգային կյանքի մեջ նախկինից ավելի փայլուն դիրքի, որովհետև բազմապատկված պիտի լինի մեր ուժը: Այդ ուժն է միակ հաշվի առնելիքը կյանքի մեջ»[12]:

Այդ ծրագրի իրականացման գործնական միջոցները մշակելու համար ստեղծվեց Երեքի գործադիր մարմինը, որի անդամներն էին Բեհաեդդին Շաքիրը, Նազիմը և Միդհատ Շուքրին:

Բ. Շաքիրի առաջարկով Եռյակ կոմիտեն ստեղծեց հայերի բնաջնջման հատուկ կազմակերպություն՝ Թեշքիլաթը մահսուսեն: Դրա մեջ ընդգրկվեց 30-35.000 մարդասպան: Թեշքիլաթը մահսուսեն կառավարության ու օրենքների միջամտությունից զերծ, իր քայլերի մեջ անկախ և բացառապես Երեքի գործադիր մարմնի հրաման-

---

[10] **Ø»íÉ³Ý ¼³¹» ðÇý³Ã**, úëÙ³ÝÛ³Ý Ñ»Õ³÷áËáõÃÛ³Ý ÙáõÃ Í³Éù»ñÁ ¨ ÆÃÃÇÑ³ïÇ Ñ³Û³çÇÝç Íñ³·ñ»ñÁ, ºñ»õ³Ý, 1990, ¿ç 99:

[11] **êÇÙáÝÛ³Ý Ð.**, Âáõñù-Ñ³ÛÏ³Ï³Ý Ñ³ñ³µ»ñáõÃÛáõÝÝ»ñÇ å³ïÙáõÃÛáõÝÇó, ºñ¨³Ý, 1991, ¿ç 215:

[12] ÜáõÛÝ ï»ÕáõÙ:

ներով գործող խումբ էր[13]: Հայերի բնաջնջման համար պետք է օգտագործվեին նաև բանակը, ոստիկանությունը, քրդերը, չեթեները, մահմեդական խուժանը:

Հատուկ կազմակերպության վարչական մարմինը մշակեց հայերի բնաջնջման հետևյալ ծրագիրը.

1. թուրքական բանակ զորակոչված հայ զինվորների ոչնչացում և հայ բնակչության զինաթափում,
2. հայ մտավորականության ձերբակալում, աքսոր և ոչնչացում,
3. բոլոր հայերի բռնագաղթ դեպի Միջագետքի անապատներ և անխնա բնաջնջում:

Որոշվեցին հայերի տեղահանման և ոչնչացման ժամկետներն ըստ վիլայեթների, սանջակների, քաղաքների ու գյուղերի:

1915 թ. ապրիլի 15-ին Թալեաթի, Էնվերի ու Նազիմի ստորագրություններով հատուկ հրահանգ ուղարկվեց կայսրության տեղական իշխանություններին՝ վալիներից մինչև գյուղապետ: Հրահանգում նշված էր, որ առաջնորդվելով պատերազմում հաղթանակի հասնելու ձգտմամբ և նպատակ ունենալով կանխել Հայկական հարցի հետագա առաջադրումը, Իթթիհատը որոշել է վերջ դնել այդ հարցին՝ հայերին քշել արաբական անապատները և բնաջնջել այդ խորթ տարրը[14]:

Հրամայված էր բոլոր միջոցներով օժանդակել Իթթիհատի տեղական մարմիններին, որոնք ապրիլի 24-ին սկսելու էին հրահանգի գործադրությունը: Ովքեր չենթարկվեին այդ հրահանգին, պատժվելու էին որպես հայրենիքի և կրոնի թշնամի: Հայերի բնաջնջման հատուկ լիազորներ կարգվեցին բոլոր վայրերում:

Իրականացնելով հայերի ցեղասպանությունը՝ երիտթուրքերը ձգտում էին Օսմանյան կայսրությունը թուրքացնել, դարձնել միատարր: Դրա պատճառն այն էր, որ կյանքի բոլոր բնագավառներում հայերն ավելի հաջողակ էին, քան իշխող թուրքերը:

Թուրքերը լավ էին գիտակցում, որ հավասար պայմաններ ստեղծելու դեպքում քրիստոնյա ժողովուրդների ձեռքը կանցնեին կայսրության տնտեսական, քաղաքական, ռազմական, մշակութային կյանքի բոլոր լծակները: Դրանով էր պայմանավորված, որ չնայած Օսմանյան կայսրությունը բռնել էր քայքայման ուղին, բոլորը գիտակցում էին, որ երկրին անհրաժեշտ էին լուրջ բարեփոխումներ, նույնիսկ XIX դարում սուլթանները, իսկ XX դարի սկզբին երիտթուրքերը հրամանագրեր էին ստորագրել և հայտարարել էին կայսրության ժողովուրդների իրավահավասարության, կարգ ու կանոն հաստատելու մասին, սակայն դրանք մնացել էին թղթի վրա: Քանի դեռ թուրքերը իրենց մտավոր մակարդակով, ձեռներեցությամբ ու աշխատասիրությամբ զիջում էին հայերին ու հույներին, նրանք չէին կարող թույլ տալ Օսմանյան պետության մեջ իրավահավասարության հաստատում և բարենորոգումների գործադրություն: Անհրաժեշտ էր ոչնչացնել քրիստոնյաներին, որից հետո թուրքերը կկարողանային փորձել հետևելու եվրոպական պետությունների ավելի առաջադեմ

---

[13] **Ô³½³ñ»³Ý Ð.**, ò»Õ³ëå³Ý ÃáõñùÁ, ´»ÛñáõÃ, 1968, ¿ç 37:

[14] **ÎÇñ³ÏáëÛ³Ý æ.,** ²é³çÇÝ Ñ³Ù³ßË³ñÑ³ÛÇÝ å³ï»ñ³½ÙÁ ¨ ³ñ¨Ùï³Ñ³ÛáõÃÛáõÝÁ, ºñ¨³Ý, 1965, ¿ç 244:

կարգերին:

1915 թ. մայիսի 23-ին Բ. Շաքիրը պարզաբանեց հայերի ցեղասպանությունն իրականացնելու անհրաժեշտությունը և ցինիկորեն հայտարարեց, որ «Հայերը կանգնած են մեր համիսլամական և համաթուրքական սրբազան իդեալներու իրականացման ճամբուն վրա ու մենք անխուսափելիորեն կբաղխինք անոնց հետ: Ատիկա վեր է և դուրս է մեր անձնական զգացմունքներեն և տրամադրություններեն: Մենք հարկադրված ենք տարերայնորեն ոչնչացնել մեր ճամբուն վրայեն այն ամենը, ինչ որ արգելք հանդիսանա մեր ազգային սրբազան իդեալներուն»[15]:

Ցեղասպանության իրականացման գործում կարևոր դեր ունեին նաև տնտեսական պատճառները:

Թուրքերը ոչ պատվաբեր զբաղմունք էին համարում առևտուրը, արհեստները և հողագործությունը: Ֆ. Էնգելսը ժամանակին բավական դիպուկ էր նկատել, որ թուրքերն առևտրին մասնակցում էին միայն «քարավաններ թալանելով»[16]: Այդ պատճառով էլ կայսրության տնտեսության հիմնական մասը կենտրոնացած էր այլազգիների, հատկապես հայերի ու հույների ձեռքում: Դրան նպաստում էր նաև հայերի մտավոր ընդունակությունները, աշխատասիրությունը, ձեռներեցությունը:

1863 թ. հրատարակած իր գրքում թուրք զորավար Խուրշիդ փաշան գրում էր. «Բոլոր արհեստավորներն ու հողագործների մեծ մասը հայեր են… Մահմեդականներից չկա ոչ միայն արհեստավոր վարպետ, այլ նույնիսկ օժանդակ բանվոր: Հայերն աշխատասեր ժողովուրդ են, իսկ մահմեդականներն՝ ընդհակառակը»[17]:

Հայերի ձեռքում էր Օսմանյան կայսրության ներմուծման 60 և արտահանման 40 տոկոսը: Արևմտյան Հայաստանում հայերի ձեռքում էր առևտրի 86, արդյունաբերության 69 տոկոսը, հայեր էին արհեստավորների և մանր առևտրականների 79 տոկոսը[18]:

Ի. Գոլոբորոդկոն շեշտում էր հայերի առանձնահատուկ դերը Թուրքիայի կյանքում. «Լավագույն բժիշկը հայ էր, փաստաբանը, ուսուցիչը, ինժեները, դերասանները, ֆինանսիստները, բանկիրները, առևտրականները, ձեռնարկատերերը հայեր էին: Ունենալով բազմակողմանի բնածին ունակություններ՝ մեծ հետաքրքրասիրություն, իրավիճակին ընտելանալու հազվադեպ կարողություն, իրար ամուր բռնելով՝ հայերը հաջողությամբ ասպարեզում կարողանում էին մնալ նույնիսկ անբարենպաստ պայմաններում: … Հայերը ասիական Թուրքիայի ամենակուլտուրական ժողովուրդն են»[19]:

Թուրքական բուրժուազիան անհանդուրժելի էր համարում, որ իրենք օսմանյան շուկայում չունեին այն տեղն ու դիրքը, ինչ հայերը: Իրենց անկարողությունը թաքցնելու նպատակով երիտթուրքերը, խեղաթյուրելով իրականությունը, սկսեցին փող-

---

[15] **È»õáÝ ï³ñ¹³Ý**, Ð³ÛÏ³Ï³Ý ï³ëÝÑÇÝ·Á »õ Ñ³Û»ñáõ Éù»³É ·áÛù»ñÁ, ä¿ÛñáõÃ, 1970, ¿ç 214:

[16] **êÇÙáÝÛ³Ý Ð.**, Ýßí. ³ßË., ¿ç 13:

[17] **äáÕáëÛ³Ý ê., äáÕáëÛ³Ý Î.**, Ýßí. ³ßË., ¿ç 163:

[18] ÜáõÛÝ ï»ÕáõÙ, ¿ç 62:

[19] **Головородко И.**, Старая и новая Турция, Москва, 1908, ст. 119.

հարել, որ քրիստոնյաները կայսրությունում ավելի լավ են ապրել, նույնիսկ ճնշել են թուրքերին:

Պանթուրքիզմի տեսաբաններից Զիա Գյոք Ալփը գրում էր. «Մյուս էթնիկ խմբերը լքեցին օսմանյան հասարակությունը որպես կրթված, քաղաքակիրթ և հարուստ հանրություններ, մինչդեռ թշվառ թուրքերին որպես ժառանգություն մնաց միայն մի կոտրած թուր և մի արոր»[20]: Նա նշում էր, որ դարերի ընթացքում ոչ մահմեդական ժողովուրդները հանդիսացել են թուրքերի տնտեսական մակաբույծները: Ինչպես տեսնում ենք, թուրքերն ամեն ինչ տեսնում և մեկնաբանում էին ծուռ հայելու միջոցով:

Երիտթուրքերը, հանդիսանալով թուրքական նորաստեղծ բուրժուազիայի շահերի արտահայտիչը, որդեգրել էին կայսրությունում զուտ թուրքական տնտեսական համակարգ ստեղծելու ազգայնական ծրագիր: Նրանք նախատեսում էին ձերբազատվել կայսրության տնտեսության «մակաբույծ» ոչ թուրք տարրերից և ստեղծել օրգանական թուրքական բուրժուազիա, որն ի վիճակի կլիներ ապահովել Թուրքիայի և թուրք ժողովրդի տնտեսական վերելքն ու բարգավաճումը:

Ցեղասպանության պատճառներից մեկն էլ թուրքերի ձգտումն էր տիրելու հայերի ունեցվածքին: Ոչ միայն թուրք և քուրդ խուժանն էր ցանկանում տիրանալ հայերի գույքին ու հարստությանը, այլև թուրքական պետությունը: Հայերին թալանելու և ունեզրկելու միջոցով հարստանալը մահմեդական խուժանի համար դարեր շարունակ համարվել էր հեշտ ձեռք բերվող ապրուստի միջոց, և նրանք արագորեն արձագանքեցին հայերին կոտորելու հրահանգին:

Հայերի ունեցվածքին տիրանալ էր ուզում նաև Օսմանյան պետությունը: Հայերի հարստությունների բռնագրավման միջոցով էին թուրքերը մտադիր հոգալ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ծախսերը, կրճատել կայսրության արտաքին պարտքը: Այդ պատճառով էլ կառավարությունը տեղահանությունը կազմակերպելիս հայերին արգելում էր վաճառել կամ նվիրել անշարժ և շարժական ունեցվածքը, որոնք բռնագրավվում էին պետության կողմից[21]:

Երիտթուրք ղեկավարները նույնիսկ լկտիություն ունեցան օտարերկրյա ապահովագրական ընկերություններից ու բանկերից պահանջելու ցեղասպանությանը զոհ դարձած հայերի ավանդներն ու ապահովագրական գումարները:

Պատերազմի ժամանակ ԱՄՆ դեսպան Հ. Մորգենթաուի հետ զրույցում Թալեաթը նշեց, որ «հայերը հարստացել են թուրքերի հաշվին»[22]: Այդ մտայնությամբ էին առաջնորդվում թուրքերը ցեղասպանութան ժամանակ և արդարացի էին համարում վերադարձնել «մակաբույծ հայերի» կողմից թուրքերից խլված հարստությունները: Այսպիսով, ցեղասպանության իրականացման գործում երկրորդական դեր չխաղացին նաև տնտեսական պատճառները:

Ընդհանուր առմամբ, 1915-1916 թթ. ոչնչացվեց ավելի քան մեկուկես միլիոն ա-

---

[20] **Ø³ÃáëÛ³Ý î.**, Ð³ÛÁó ó»Õ³ëå³ÝáõÃÛáõÝ ¨ Ññ»³Ï³Ý ÐáÉáùáëï. Ñ³Ù»Ù³ïÙ³Ý ÷áñÓ, ºñ¨³Ý, 2005, ¿ç 46:

[21] **ÆÝ×ÇÏÛ³Ý Ð.**, úëÙ³ÝÛ³Ý Ï³ÛëñáõÃÛ³Ý ³ÝÏáõÙÁ, ºñ¨³Ý, 1984, ¿ç 300-301:

[22] **Øáñ·»ÝÃ³áõ Ð.**, ÝßÍ. ³ßË., ¿ç 280:

ռևմտահայ, որից 800.000-ը կոտորվեց դեռ ճանապարհին, իսկ մնացածները բնաջնջվեցին արաբական անապատներում: Մահմեդականացվեցին ավելի քան 200.000 հայ կանայք, աղջիկներ ու մանուկներ: Փրկվեցին միայն քչերը, այն էլ արաբ ժողովրդի բարյացակամության շնորհիվ: Շուրջ մեկ միլիոն արևմտահայեր գաղթականի ցուպ վերցրին: Նրանցից մոտ 400.000-ը ապաստան գտան Կովկասում և Ռուսաստանում, իսկ մնացածները՝ այլ երկրներում: Ամենուրեք նրանց հետապնդում էին սովն ու համաճարակները: Հայերի կոտորածը շարունակվում էր հայ փախստականների սովահարությամբ, և միայն քչերին հաջողվեց դուրս գալ այդ ծանր մղձավանջից[23]:

Օսմանյան կայսրությունը գրեթե ամբողջությամբ հայազրկվեց: Հայաթափված երկրամասերի մի մասն անմիջապես բնակեցվեց մահմեդականներով, իսկ մեծ մասը մնաց ավերակ ու ամայի: Մեծ վնաս հասցվեց բազմադարյան հայ պատմամշակութային արժեքներին: Ավերվեցին 2.150 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1.500 դպրոցներ, ոչնչացվեցին հազարավոր մեծարժեք ձեռագիր մատյաններ և այլ արժեքներ[24]:

Հոգեբանական ծանր հարված հասցվեց Եղեռնը վերապրողներին, և հայ ժողովրդի հիշողության մեջ դրոշմվեցին ցեղասպանության ահավոր հետևանքներն ու վրեժի ահավոր զգացումը թուրքերի հանդեպ:

Սակայն ամենասարսափելին հայրենիքի կորուստն էր: Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը վերապրել էր բազմաթիվ թշնամիների բերած արհավիրքներին, սակայն շարունակել էր գոյատևել իր հայրենի հողի վրա, իսկ Մեծ եղեռնի հետևանքով պատմության մեջ առաջին անգամ Հայաստանի 90 տոկոսը հայաթափվեց և զրկվեց իր բնիկ տերերից: 1919 թ. կատարած հաշվարկներով՝ թուրքերի կողմից - 1915-1918 թթ. ընթացքում հայերին հասցված միայն նյութական վնասը կազմում էր 19.130.912.000 ֆրանկ[25]:

Ընդհանուր առմամբ, 1870-ական թվականների վերջերին սկսված, 1915 թ. իր գագաթնակետին հասած և մինչև 1922 թ. շարունակված թուրքերի իրականացրած ցեղասպանությանը զոհ գնացին 2,5-3 մլն հայեր: Ինչպես տեսնում ենք, հայերի ցեղասպանության գործընթացը շարունակվել է ավելի քան չորս տասնամյակ և գործադրվել թուրքական տարբեր վարչակարգերի կողմից, որոնք մեկը մյուսին էին ժառանգում հայասպանության գործը:

Այդ ոճիրը նոր ժամանակների մեծագույն հանցագործությունն էր ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ մարդկային քաղաքակրթության դեմ: Ցեղասպանությունների պատմության մեջ Հայոց ցեղասպանությունն առաջինն էր և ամենամեծերից: Այն իրականացվեց չափազանց դաժանորեն ու նպատակաուղղված ձևով, որի ընթացքում թուրքերը հասան իրենց պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական մի շարք ռասիստական, շովինիստական նպատակներին:

Ցեղասպանությունը հազարամյակների պատմության ընթացքում հայ ժողովրդի

---

[23] **Î³ñ³å»ïÛ³Ý Ø.**, Ð³Û³ëï³ÝÁ 1912-1920 ÃÃ., ºñ¨³Ý, 2003, ¿ç 80:

[24] ÚáõÃß³Ù³ï»³Ý Ø»Í »Õ»éÝÇ 1915-1965, ´»ÛñáõÃ, 1965, ¿ç 1025:

[25] Ð³Û³ëï³ÝÇ ³½·³ÛÇÝ ³ñËÇí, ý. 200, ó. 1, ·. 35, Ã. 150:

կրած ամենածանր և ամենաաղետաբեր հարվածն էր: Այն մարդկային, տարածքային, ռազմաքաղաքական, մշակութային, բարոյական զարհուրելի կորուստ էր, որի դասերը երբեք չպետք է մոռանանք: Այն ցույց տվեց, որ թուրքը, ինչ վարչակազմի կամ դիմակի տակ էլ հանդես գա, եղել և մնում է հայասպան, իսկ մեր ժողովրդի գլխավոր խնդիրն է՝ երբեք չմոռանալ և միշտ պատրաստ լինել չեզոքացնելու թուրքական վտանգը:

Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտել են բազմաթիվ պետություններ, միջազգային հեղինակավոր կազմակերպություններ, և այդ գործընթացը շարունակվում է առ այսօր[26]: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը սկզբունքային նշանակություն ունի հայ ժողովրդի համար: Այդ ոճիրը գործադրվել է Հայկական հարցը փակելու նպատակով և մեր ժողովրդին զրկել իր պատմական հայրենիքի մեծագույն մասից: Հետևաբար, ցեղասպանության փաստի ընդունումից են բխում հայ ժողովրդի օրինական իրավունքների ճանաչումն իր կորցրած հայրենիքի նկատմամբ և հասցված վնասների հատուցումը:

Միաժամանակ, հայերի ցեղասպանության դատապարտումն ու հասցված վնասների հատուցումն ունի համամարդկային նշանակություն, քանի որ կարող է կանխարգելող ազդեցություն ունենալ հետագայում նման ոճրագործություն կազմակերպել ցանկացողների համար: Անպատժելիության մտայնության արդյունք էր ֆաշիստների կողմից հրեաների, գնչուների ու լեհերի ցեղասպանության կազմակերպումը: «Վերջիվերջո, ո՞վ է այսօր խոսում հայերի ոչնչացման մասին»[27],- հայտարարել էր Հիտլերը XX դարի երկրորդ ցեղասպանությունը նախագծելիս:

Այսպիսով, ինչպես պատմության դասերն են ցույց տվել, չդատապարտված ցեղասպանությունները նոր ոճիրների առիթ են դառնում:

---

[26] **äáÕáëÛ³Ý ê.**, Ð³Ûáó ó»Õ³ëå³ÝáõÃÛáõÝÁ (ä³ï×³éÝ»ñÁ, ÁÝÃ³óùÁ, Ñ»ï¨³ÝùÝ»ñÁ), ºñ¨³Ý, 2005, ¿ç 93-96:

[27] **´³ñ¹³ÏáÛ³Ý ¶.**, ÐÇïÉ»ñÁ ¨ Ñ³Û»ñÇ ó»Õ³ëå³ÝáõÃÛáõÝÁ, ºñ¨³Ý, 1991, ¿ç 62: